

Djelovanje Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica (1976. – 1990.)

IVAN SMILJANIĆ*

• <https://doi.org/10.31823/d.32.4.6> •

UDK: 322:27(497.5Virovitica)“1976/1990“ • Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 29. travnja 2023. • Prihvaćeno: 23. veljače 2024.

Sažetak: *Procesi razvoja odnosa lokalnih komunističkih vlasti u Hrvatskoj i vjerskih zajednica bili su ponajprije motivirani odlukama Saveza komunista Jugoslavije i na saveznoj i na republičkoj razini. Vjerske zajednice, prije svega Katolička Crkva u Hrvatskoj, ostale su jedini istinski organizirani oblik antikomunističkoga otpora u Jugoslaviji, pa je, dakako, i pozornost vladajuće ideologije bila usmjerena ponajprije na njih. Partijski nadzor na području općine Virovitica nad djelatnošću Katoličke Crkve doći će poglavito do izražaja sredinom 80-ih godina 20. stoljeća pri organiziranju Nacionalnoga euharistijskoga kongresa u Mariji Bistrici 1984. godine, a nad Srpskom pravoslavnom Crkvom krajem 80-ih godina prošloga stoljeća pri održavanju vjerskoga skupa u Virovitici kao stvaranju nužnih preduvjeta za pokretanje srpske agresije na šire virovitičko područje iznimno značajne geostrateške vrijednosti.*

Ključne riječi: *Katolička Crkva; Srpska pravoslavna Crkva; Virovitica; Komisija za odnose s vjerskim zajednicama; Franjo Kuharić; Lukijan; Savez komunista Hrvatske; komunizam; nacionalizam.*

Uvod

Komisija za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, čiji su prikaz i analiza djelovanja temeljni ciljevi ovoga rada, osnovana je 1976. godine stupanjem na snagu Odluke o osnivanju, zadacima i sastavu Komisije

* Ivan Smiljanić, univ. mag. phil. et univ. mag. hist., Državni arhiv u Zagrebu, Opatička ulica 29, 10 000 Zagreb, Hrvatska, ivan.smiljanic@daz.hr

za vjerska pitanja Skupštine općine Virovitica.¹ Zadatak Komisije, kao sastavnoga tijela Skupštine, koju su činili Vijeće udruženoga rada, Vijeće mjesnih zajednica i Društveno-političko vijeće,² obuhvaćao je usmjeravanje i praćenje provođenja propisa koji su regulirali pravni položaj vjerskih zajednica na području općine Virovitica, a kao pravno tijelo zapravo je bila nasljednica Komisije za vjerska pitanja Skupštine općine Virovitica (1963. – 1976.). Komisija za vjerska pitanja osnovana je nominalno radi razmatranja odnosa između Skupštine općine i njezinih organa te vjerskih zajednica, kao i radi poduzimanja mjera i praćenja provođenja jugoslavenskih zakona i uredbi kojima su regulirani položaji vjerskih zajednica. Neke od glavnih zadaća Komisije bile su vođenje računa o provođenju propisa koji se odnose na vjerske zajednice i sprječavanje »istupanja« iz zakonskih okvira; održavanje kontakata sa svim vjerskim zajednicama; utjecanje na njih kako bi ih se pridobilo na bolju suradnju; vođenje računa o njihovim odnosima prema društvu i građanima; tijesno surađivanje s osnovnim školama i Centrom za usmjereno obrazovanje; makar jednom godišnje napraviti analizu o utjecaju religije u školi; nastojanje oko prikupljanja dostupne literature i časopisa koje izdaju vjerske zajednice itd. Komisija za vjerska pitanja trebala se povezati s mjesnom zajednicom, društveno-političkim organizacijama i drugim čimbenicima koji bi primjetno utjecali na njezin rad i proširivati suradnju s Komisijama za vjerska pitanja iz drugih općina.³ Na sjednici Društveno-političkoga vijeća Skupštine općine Virovitica 1986. godine rekonstituirana je Komisija za odnose s vjerskim zajednicama na čelu s predsjednikom i osmero članova. Tom je odlukom prestala važiti prijašnja *Odluka o osnivanju, zadacima i sastavu Komisije za vjerska pitanja Skupštine općine Virovitica iz 1976. godine*. Mandat članova Komisije trajao je četiri godine, a imenovalo ih je Izvršno vijeće Skupštine općine Virovitica. Bila je sastavljena prema smjernicama Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske koje su donesene 9. veljače

¹ O širem kontekstu nastajanja i razlozima osnivanja Komisije za odnose s vjerskim zajednicama u Jugoslaviji na saveznoj, republičkoj i općinskoj razini, kao i o odnosu državno-partijskih tijela prema najbrojnijim vjerskim zajednicama poput Katoličke Crkve i Srpske pravoslavne Crkve, vidi više u: M. AKMADŽA, T. CAR (ur.), *Zapisnici sjednica Komisije za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske: 1955. – 1961.*, I, Zagreb, 2022.

² Skupština općine Virovitica imala je također i različite savjete, odbore i komisije. Primjerice imala je Komisiju za pitanja narodnosti, Komisiju za predstavke i pritužbe, Komisiju za društveni nadzor, Komisiju za izbor i imenovanja, Komisiju za praćenje i izučavanje problema boraca narodnooslobodilačkoga rata i ratnih vojnih invalida te Komisiju za priznanja, nagrade i odlikovanja, a imala je i slobodu osnivati druge komisije. O tome vidi više u: SKUPŠTINA OPĆINE VIROVITICA, Statut općine Virovitica, u: *Službeni vjesnik općine Virovitica* 12(1974.)2, 2–37.

³ Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Virovitici (dalje: DAVT) – fond 25 – Skupština općine Virovitica, Zapisnici Komisije za odnose s vjerskim zajednicama 1976/1990, kut. 166, »Program rada Komisije za vjerska pitanja donijet za 1983. godinu«.

1983. godine. Njezin su sastav činili posebno određeni ljudi koji su radili u tijelima i organizacijama na poslovima i zadacima koji su im trebali omogućiti stručnije i kvalitetnije sudjelovanje u radu Komisije.⁴ Savez komunista Hrvatske / Savez komunista Jugoslavije (u nastavku teksta: SKH/SKJ) otpočetak je himbeno tvrdio kako pitanje vjere iz perspektive države nije problematično, nego samo uplitanje religijskih institucija, odnosno dijela crkvenih hijerarhija u politiku, no zapravo je problem ponajprije predstavljala dobra organiziranost, medijska prodornost i inozemne veze Katoličke Crkve u Hrvatskoj, a tek potom i ostalih vjerskih zajednica (pravoslavne i islamske) za stabilnost, pa u krajnjoj liniji, i opstojnost komunističkoga režima.⁵

Dakako da sačuvano arhivsko gradivo u Državnom arhivu u Virovitici, u obliku zapisnika rada Komisije, nudi izvrsnu podlogu za razumijevanje odnosa državno-partijskih tijela pod posvemašnjom kontrolom SKH-a i njihove metode djelovanja prema vjerskim zajednicama, ponajprije Katoličkoj Crkvi, uvijek imajući u vidu odnos društva prema njima. Naime sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, u kontekstu brojnih reformskih antikomunističkih pokreta u Poljskoj i Čehoslovačkoj, ali i nakon 1978. godine, stupanjem na Petrovu stolicu novoizabranoga pape Ivana Pavla II. (Wadowice, 1920. – Vatikan, 2005.), takvo djelovanje više nije moglo biti toliko očigledno netolerantno i represivno kao u prvim desetljećima komunističke Jugoslavije.⁶ Proučavanje rada Komisije za odnose s vjerskim zajednicama nudi iznimnu mogućnost proučavanja suptilnijih ideoloških sukobljavanja koja su se ponajprije odigravala unutar društvene sfere i tako utjecala na svakodnevni život ljudi, poglavito pripadnika nekih od postojećih vjerskih zajednica. Naime, prema Ustavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (u nastavku teksta: SFRJ) iz 1974. godine, svaka je jugoslavenska republika imala prerogative normativno samoregulirati odnose s vjerskim zajednicama u njoj. Općenito uzevši, cjelokupni život i djelovanje vjerskih zajednica u SFRJ-u bilo je formalno-pravno regulirano člankom 174. Ustava SFRJ-a i člankom 258. Ustava Socijalističke Republike Hrvatske (u nastavku teksta: SRH) iz 1974. godine, koji je glasio:

⁴ HR-DAVT-25, »Odluka o osnivanju, zadacima i sastavu Komisije za odnose s vjerskim zajednicama«, SO Virovitica, 8. svibnja 1986. Primjerice, 1985. godine sastav Komisije činili su 1 direktor radne organizacije, 2 prosvjetna radnika, 1 radnik Sekretarijata za unutrašnje poslove i 3 radnika iz neposredne proizvodnje.

⁵ Usp. D. MARIJAN, *Hrvatska 1989. – 1992.: rađanje države*, Zagreb, 2017., 37–39.

⁶ Pa ipak, to razdoblje može se nazvati i razdobljem »obnavljanja partijskoga pritiska« inspiriranoga zaključcima Osmoga kongresa SKJ-a održanoga 1978. godine koji je pokušao dati poticaj dijalogu s humanistički orijentiranom inteligencijom, dok su oni to pak doživljavali kao povratak na poslijeratne godine i novi val političko-ideološkoga pritiska na kulturnu sferu. O tome vidi više u: H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb, 1998., 402–404.

»Ispovijedanje vjere je slobodno i privatna je stvar čovjeka. Vjerske zajednice su odvojene od države i slobodne u obavljanju vjerskih poslova i vjerskih obreda. Vjerske zajednice mogu osnivati samo vjerske škole za spremanje svećenika. Protuustavna je zloupotreba vjere i vjerske djelatnosti u političke svrhe. Društvena zajednica može materijalno pomagati vjerske zajednice. Vjerske zajednice mogu, u granicama određenim zakonom imati pravo vlasništva na nekretninama.«⁷

Od samih njezinih početaka djelatnost Komisije bila je počesto ispunjena mnogobrojnim nedostacima koje se članovi Komisije nisu ni trudili skriti. Već su na sjednici 1976. godine istaknuti nedostaci poput česte smjene tajnika Komisije, što je dovodilo do diskontinuiteta u njezinu radu, kao i nedostatak uistinu pravovaljanih informacija o vjerskim zajednicama na području općine Virovitica, a to je pak bio nedostatak koji je očigledno mučio i lokalne strukture Službe državne sigurnosti. Napomenuto je i da je Komisija u ranijem mandatnom razdoblju imala popis svih zajednica i profesionalno zaposlenih osoba, ali je ona ukinuta, dok su njezine nadležnosti prenesene na Izvršno vijeće, pri čemu je kod arhivara došlo do nepropisnoga uništavanja arhive.⁸ Samosvijest Komisije za odnose s vjerskim zajednicama o njezinu djelokrugu, zadaći i svrsi možda je ponajbolje ocrtati upravo prema raspravljanju o *Prijedlogu za donošenje Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica* (razlozi za donošenje zakona, osnovna načela na kojima se osniva zakon, ustavno ovlaštenje za donošenje zakona itd.) iz listopada 1977. godine, koji je dostavilo Izvršno vijeće Sabora SRH-a.⁹ Pitanja nadležnosti i djelokruga rada Komisije bila su često raspravljana na njezinim sjednicama, a pokušaji njezinih razrješavanja dostizali granicu neugodnosti. Naime Komisija se smatrala nadležnom za zahtjeve vjerskih zajednica za izgradnju vjerskih objekata i u svezi s problemima imovinsko-pravnih odnosa. Općenito uzevši, Komisija nije donosila zaključke koji bi nekoga posebno vezali, osim što su njezin stav i mišljenje obvezivali druga upravna tijela vlasti.¹⁰

⁷ USTAV SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE HRVATSKE, *Službeni list SFRJ*, br. 9, 21. 2. 1974., članak 174.

⁸ HR-DAVT-25, »Zapisnik od 25. XII. 1976. god. sa sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica održane u prostorijama Skupštine općine«, 1–3.

⁹ Novi je zakon o reguliranju odnosa s vjerskim zajednicama donesen 17. travnja 1978. godine, čime je ukinut stari zakon iz 1953. godine. U novom zakonu ponovno nije bilo riječi o dopuštanju ulaska vjerskim zajednicama u medijski prostor preko radija ili televizije, što je osobito indikativno za odnose države i vjerskih zajednica. O tome vidi više u: Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006., 560.

¹⁰ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 1. sjednice Komisije za vjerska pitanja Skupštine općine Virovitica, održane dana 14. veljače 1979. god.«, 2.

1. Katolička Crkva u Hrvatskoj u arhivskom gradivu Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica

Komisija za odnose s vjerskim zajednicama najveću pozornost posvećivala je upravo djelovanju institucije Katoličke Crkve na širem virovitičkom području, ponajprije zbog brojnosti većinske katoličke zajednice u općini Virovitica, što je bila preslika aktivnosti republičkih i saveznih državno-partijskih struktura koje su u njoj od samih početaka Jugoslavije jasno vidjele jednoga od najopasnijih ideološko-političkih neprijatelja te države. Stoga ne treba ni čuditi činjenica da je većina sačuvanoga arhivskog gradiva Komisije upravo tematiziralo Katoličku Crkvu, a u nešto manjoj mjeri i Srpsku pravoslavnu Crkvu. Uostalom, Katolička je Crkva sa svojim glasilima, poput *Glasa Koncila*, bila najveći kritičar jugoslavenskoga komunističkoga režima te je otvoreno ulazila čak i u polemike s njim.

»U društvenom angažmanu triju najvećih vjerskih zajednica, katolički svećenici predvodili su u kritičkom odnosu prema državi. Srpska pravoslavna crkva, prema istoj ocjeni, pojačala je svoju aktivnost prema državi od 80-ih, a Islamska vjerska zajednica tek od 90-ih.«¹¹

Komisijско istraživanje aktivnosti djelovanja svećenstva obavljeno je krajem 1978. godine. Savjet za zaštitu ustavnoga poretka dobio je jedan podatak koji je dao i virovitičkoj Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama. Njihova se aktivnost budno pratila, pa se tako znalo da na području općine Virovitica postoji 16 svećenika i 11 laika propovjednika. Dakle na području grada Virovitice ukupno je djelovalo 27 svećenika. Registriranih vjerskih zajednica bilo je sedam, a najaktivnija od njih svakako je bila Katolička Crkva. Začudna je pak tvrdnja iznesena na sastanku kako nitko do sada nije pratio aktivnost klera, ali da se zna dosta o tome i da se s tim može upoznati i tu Komisiju.¹² Komisija je smatrala da crkvene propovijedi upravo služe za borbu protiv Saveza komunista i, donekle, društvenoga poretka, a u tu metodologiju spada i njihovo učenje marksističke ideologije kako bi se učinkovitije mogli s njom obračunati. Komisija se složila da sve vjerske zajednice predstavljaju opasnost za mladi naraštaj i da su im metode savršene, tako da i komunisti mogu, pa čak i trebaju, od njih mnogo toga naučiti. Istaknuto je kako Katolička Crkva na području SFRJ-a izdaje 22 glasila, Srpska pravoslavna Crkva (u nastavku teksta: SPC) 9, dok oni kao komunisti izdaju tek 2 ili 3 omladinska lista. Pohvalilo se, zasigurno iznimno idealizirano s obzirom na pravo stanje na terenu, i crkvene kadrove koji su smatrani izvanredno sposob-

¹¹ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 561.

¹² HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 1. sjednice Komisije za vjerska pitanja Skupštine općine Virovitica, održane dana 14. veljače 1979. god.«, 6.

nima, dinamičnima i obrazovanima te da se koriste i najmanjim komunističkim propustom.¹³

U dualističkoj manihejskoj borbi idealističkoga i materijalističkoga svjetonazora Katolička je Crkva predstavljala izrazitu metu napada kao predstavnica idealističkoga puta mišljenja koji okuplja sve više mladih vjernika. Pozivalo se primjerice i na autoritet Jure Bilića (Makarska, 1922. – Zagreb, 2006.) koji je tvrdio kako se marksističko obrazovanje, doduše, odvija u osmogodišnjim osnovnim školama, u srednjim školama s ponešto propusta u obrazovanju, dok su studenti ti koji su prepušteni *ulici*, u smislu neorganiziranosti partijskih tijela tijekom presudnoga trenutka oblikovanja osobnosti i priklanjanja čovjeka uz neku ideologiju.¹⁴ Komisija je tvrdila kako je stanje omladine opasno, pogotovo na selu jer jedinu aktivnost u tim krajevima provodi Crkva kao središte okupljanja svih mladih, dok mjesne zajednice ne čine dovoljno da to spriječe, u koordinaciji sa Savezom socijalističke omladine Hrvatske. Naime Komisija je u mjesnim zajednicama nastojala upravo otvoriti prostor za suprotstavljanje utjecaju Crkve, a istaknula je i pitanje crkvenoga vjenčanja koje je smatrano pomodarstvom jer nisu uvijek u pitanju vjernici, nego to pripisuje i neuređenosti mjesnih ureda gdje se mladi ljudi odlučuju na crkveno vjenčanje zbog sredenosti crkvenih institucija, a ne prijanjaju uz ono što su komunisti svojim nemarom i nestvaranjem uvjeta učinili. Nešto realnije poglede donijela je pred kraj kada je zaključila da je normalno što se iz naroda ne može istjerivati narodne običaje, ali i da se u trenutku održavanja crkvenih svetkovina po selima trebaju održavati i omladinske zabave, pa bi mladi ljudi vjerojatno radije išli tamo na zabavu, a ne u crkvu.¹⁵

Rad Komisije bio je rukovođen i autoriziranim izlaganjem Ivice Račana (Ebersbach, 1944. – Zagreb, 2007.) iz 1980. godine. U tom je izlaganju Račan napomenuo kako svakomu mora biti jasno da komunisti ne ratuju ni s Crkvom ni s religijom jer je religija, kao i svaki drugi izraz svijesti, zapravo, odraz društvenoga stanja u kojem se čovjek nalazi. Upravo zato komunisti s vjernicima ne smiju raspravljati o metafizičkim pitanjima, odnosno ima li Boga ili nema, nego samo na koji će način vjernici sudjelovati u socijalističkoj transformaciji društva. Račan je već tada imao potrebu

¹³ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 2. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, prošireno sa Predsjedništvom OK Saveza socijalističke omladine Hrvatske, održane dana 24. listopada 1979. godine«, 5.

¹⁴ Upravo je Jure Bilić, na mjestu predsjednika Sabora SRH-a, pokrenuo novu praksu zbližavanja i otvorenoga dijaloga s vjerskim zajednicama na novogodišnjem primanju 28. prosinca 1978. godine. O tome vidi više u: M. AKMADŽA, *Franjo Kuharić: kardinal i vlast*, Zagreb, 2020., 227–230.

¹⁵ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 2. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, prošireno sa Predsjedništvom OK Saveza socijalističke omladine Hrvatske, održane dana 24. listopada 1979. godine«, 4–10.

istaknuti kako se nalaze u burnim vremenima u kojima predstoji 250. godišnjica zavjeta grada Zagreba svetištu u Mariji Bistrici.¹⁶ Račan je povijest toga svetišta i njezinu ulogu tijekom razdoblja Nezavisne Države Hrvatske (u nastavku teksta: NDH) i Stepinca smatrao dovoljno dobrim pokazateljem da će ta proslava svakako biti ispolitizirana.¹⁷ Upravo će u svezi s tim na dan 10. travnja 1981. godine virovitički franjevački samostan posjetiti i zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić (Gornji Pribić, 1919. – Zagreb, 2002.) sa zahtjevom da se što veći broj vjernika okuplja u crkvama i da intenziviraju svoju humanitarnu djelatnost i skupljanje novčanih priloga (80 milijuna jugoslavenskih dinara za radove na virovitičkoj crkvi sv. Roka). U isto je vrijeme u Virovitici boravio i sekretar Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske Milutin Baltić, što je Komisija, uz odabir datuma, smatrala posebno iritantnim i nimalo slučajnim.¹⁸

Komisija je, dakako, imala sastanke s predstavnicima Katoličke Crkve pred odlazak hodočasnika na Nacionalni euharistijski kongres (u nastavku teksta: NEK) u Mariju Bistricu 8. i 9. rujna 1984. godine, kao i pred obilježavanje Godine mladih 26. i 27. listopada 1985. godine. Na Kongresu je dotad sudjelovalo oko 1000 vjernika, 100 na Godini mladih, a 100 pravoslavnih vjernika na posvećivanju crkve u Jasenovcu.¹⁹ Komisija nije primijetila nikakve sporne situacije pri putovanju vjernika, što je upućivalo na njezin zaključak da se i Crkva na svojevrsan način prilagođava u metodama djelovanja, ali i da ubuduće prije sličnih manifestacija ipak trebaju razmijeniti mišljenja, upozoriti i dati upute vjerskim zajednicama kakve posljedice mogu biti ako se iziđe iz ustavnih ili zakonskih propisa.

¹⁶ Odlučujući je, i za vodstvo SKH-a i za vodstvo Katoličke Crkve u Hrvatskoj, kontekst tih događaja. Naime 1976. godine hrvatski su biskupi objavili poslanicu »Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata« pod vodstvom Tomislava Šagi-Bunića i povezali ju 1975. godine s tisućitom obljetnicom smrti hrvatske kraljice Jelene Slavne i devetstotom obljetnicom krunidbe hrvatskoga kralja Dmitra Zvonimira, dok su 1979. godinu nazvali Branimirovom zbog 1100. obljetnice pisma pape Ivana VIII. hrvatskom knezu Branimiru, što je sve kulminiralo Nacionalnim euharistijskim kongresom u Mariji Bistrici 1984. godine. Hodočasnica su se iskazala kao najveći religijski mediji otpora vladajućemu komunističkom režimu i najdojmljiviji izrazi hrvatskoga političkoga katolicizma. O tome vidi više u: I. BANAC, *Hrvati i Crkva: kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Zagreb – Sarajevo, 2013., 128–129.

¹⁷ HR-DAVT-25, »Autorizirano izlaganje Ivice Račana, člana Predsjedništva CK SKH što ga je podnio na sastanku sa sekretarima komiteta OK SKH, sekretarima predsjedništava i predsjednicima konferencija SKH zajednica općina, 11. I. 1980. godine«, 1–17.

¹⁸ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 4. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, održane dana 20. studenog 1981. godine«, 1–5.

¹⁹ Na cijelom obilježavanju NEK-a bilo je prisutno od 170 tisuća (prema službenim vlastima) do 400 tisuća ljudi (prema *Glasi Koncila*), 1100 svećenika, 35 nadbiskupa i 5 kardinala, što govori o impozantnosti toga događaja. O tome vidi više u: Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 561.

»Svaki ekscesni slučaj vjernika morao bi postati predmet rasprave u društveno-političkim organizacijama, a zatim iznesen i tretiran u dotičnoj sredini na zborovima radnih ljudi i građana, a ne da ga se kao takvog okvalificira u forumu, a zatim se ništa ne poduzima u odnosu na sredinu gdje se dogodio. U težim slučajevima treba ići na represivnije mjere, ali i tada treba politički objasniti poduzete mjere. (...) Naša aktivnost nije usmjerena protiv onih koji vjeruju, već protiv onih koji žele vjeru i crkvu upotrijebiti u političke svrhe.«²⁰

NEK i mnogobrojnost hodočasnika uistinu je bila predmet znatnoga interesa virovitičke Komisije. Upravo je zbog toga napravljena i analiza izrađena na osnovi stavova i zaključaka 22. sjednice CK-a SKH-a vezanih uz održani NEK 8. i 9. rujna 1984. godine u Mariji Bistrici,²¹ kao i uz posvećenje novosagrađene pravoslavne crkve 2. rujna 1984. u Jasenovcu. Općinski komitet (u nastavku teksta: OK) SKH-a Virovitica, razmatrajući i ocjenjujući rezultate ankete o djelovanju vjerskih zajednica u mjesnim zajednicama, među ostalim, zaključio je (na osnovi dobivenih podataka iz osnovnih organizacija SK-a) da tu materiju osnovne organizacije Saveza komunista Hrvatske nedovoljno poznaju, te ih, imajući to na umu, obvezuje da u vlastitim programima idejno-političkoga osposobljavanja više prostora daju fenomenu religije i upoznavanju sa zakonskom regulativom iz toga područja. U travnju 1984. godine za prosvjetne radnike Centra za odgoj i usmjereno obrazovanje organizirano je stoga predavanje *Marksističko poimanje religije*. Početkom lipnja iste godine isto je predavanje održano i za članove Općinskoga komiteta i njegovih komisija, polaznike osme generacije Političke škole SKH-a, svim sekretarima osnovnih organizacija SK-a sa sjedištem u Virovitici, kao i za sve članove Stalne akcijske konferencije Medicinskoga centra, gdje je predavanje i bilo održavano. Oba su predavanja organizirana u suradnji s Centrom CK-a SKH-a za idejno-teorijski rad, a održao ih je Damir Grubiša.²²

»Ocjenjujemo da je među komunistima, a vezano uz ove vjerske manifestacije bilo dosta zbunjenosti i idejnih konfuzija i prema vjerskim zajedni-

²⁰ HR-DAVT-25, »Informacija o djelovanju vjerskih zajednica na području općine Virovitica s osvrtom na rad Komisije za odnose s vjerskim zajednicama«, 1985., 6.

²¹ Svetište u Mariji Bistrici oduvijek je bilo izrazito problematično u očima partijskoga vodstva. Primjerice zabilježeno je da je već 1958. godine u tomu svetištu bilo prisutno oko 180 tisuća hodočasnika, dok u isto vrijeme vjeronauk u Zagrebu pohađa 20 – 30 % djece, zbog čega je i Edvard Kardelj savjetovao SKH-u da ne ide ni u kakav frontalni sukob s Katoličkom Crkvom. O tome vidi više u: D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., 443–450.

²² HR-DAVT-25, »Analiza djelovanja vjerskih zajednica na području općine Virovitica i program aktivnosti Općinskog komiteta SKH Virovitica«, Općinski komitet SKH Virovitica, Savez komunista Jugoslavije, 17. 10. 1984., 1–3.

cama i prema religiji – kako u Ustavnom, tako i u partijskom pogledu. Među dijelom komunista mogla su se čuti pitanja ‘Zašto dozvoljavate’, ‘Zašto tako popularizirate’, ‘Zašto u tolikoj mjeri u to uključujete društvene i državne organe’, ‘Zašto omogućujete prijevoz’ i tako dalje. (...) Ovdje posebno ističemo da je u toku 1983. godine bio kardinal Kuharić u posjeti crkvi u Virovitici, te da su u dva navrata u Viroviticu dolazili visoki crkveni predstavnici Kaptola. Ne raspoložemo informacijama o djelovanju svećenika izvan okvira Ustava i zakona nakon održanih manifestacija.«²³

Prema dostupnim podacima, oko 700 vjernika putovalo je autobusima u Mariju Bistricu (14 autobusa s 50 sjedala), a na druge načine oko 300. Najveći broj hodočasnika zabilježen je s područja Virovitice, Suhopolja, Lukača i Bušetine. U Jasenovac je pak autobusom išlo 50 hodočasnika, a oko 50 na druge načine. Vjernici koji su sudjelovali na spomenutim manifestacijama vjerskih zajednica, kao i oni koji nisu bili prisutni, a pratili su tijekom manifestacija, bili su oduševljeni organizacijom skupa (posebno se to odnosi na NEK), osobito njegovom masovnošću i izostankom spornih situacija. Vjernici su uočili i komentirali tendenciju zbližavanja između Katoličke Crkve u Hrvatskoj i Srpske pravoslavne Crkve na području Jugoslavije, ali poglavito Hrvatske.

»Obzirom da se Savez komunista, sve ostale društveno-političke organizacije i institucije nisu u proteklom periodu dovoljno bavile djelovanjem vjerskih zajednica (od članstva do rukovodstva), Općinski komitet SKH Virovitica smatra da ovako značajnom području djelovanja Saveza komunista ne smije ni Centralni komitet prilaziti kampanjski, već pomoću savremenijih metoda rada treba Savez komunista tom poslu prići sistematski. (...) Općinski komitet SKH Virovitica će tražiti od osnovnih organizacija SK da fenomenu religije i njegovom proučavanju poklone više pažnje, te da izrade programe idejno-političkog osposobljavanja za ova pitanja.«²⁴

Početkom ožujka 1984. godine OK SKH u osnovne organizacije SK-a, odnosno mjesne zajednice, uputio je *Upitnik o djelovanju vjerskih zajednica u MZ*, s napomenom da ti upitnici trebaju poslužiti kao podsjetnik za rasprave u OO-u SK-a o sagledavanju metoda i intenziteta djelovanja vjerskih zajednica na području virovitičke općine. OK SKH Virovitica te je rezultate anketiranja usvojio na sjednici održanoj

²³ HR-DAVT-25, »Analiza djelovanja vjerskih zajednica na području općine Virovitica i program aktivnosti Općinskog komiteta SKH Virovitica«, Općinski komitet SKH Virovitica, Savez komunista Jugoslavije, 17. 10. 1984., 3–4.

²⁴ HR-DAVT-25, »Analiza djelovanja vjerskih zajednica na području općine Virovitica i program aktivnosti Općinskog komiteta SKH Virovitica«, Općinski komitet SKH Virovitica, Savez komunista Jugoslavije, 17. 10. 1984., 5–6.

17. listopada 1984. godine. Upitnik je sadržavao 18 pitanja, a u metodologiji obrade dogovoreno je da Mjesna zajednica (u nastavku teksta: MZ) Virovitica bude posebno obrađivana, tj. odvojeno od seoskih MZ-a.²⁵ U seoskim MZ-ima djelovalo je 4800 članova osnovnih organizacija SK-a, a na području MZ-a Virovitica njih 1300. Rok za dostavu ispunjenih anketa bio je 15. travnja 1984. godine, no neke organizacije to nisu učinile ni do rujna, što je ponukalo OK SKH da konstatira kako taj podatak »sam za sebe dovoljno govori i navodi na pomisao da OO SK ili ne shvaćaju ili ne razumiju koliko je značajno poznavanje djelovanja vjerskih zajednica za političku akciju Saveza komunista«. Zaključeno je i kako odnos mladih (djece i omladine) prema vjeri i vjerskim zajednicama ovisi o odnosu njihovih roditelja prema religiji, a zatim i o aktivnosti vjerskih zajednica i njihovih predstavnika. Naime primijećeno je da tamo gdje postoji velika prisutnost i aktivnost društvenih i društveno-političkih organizacija ujedno postoji slabiji utjecaj vjerskih zajednica, čak sve do potpunoga iščeznuća, dok u sredinama gdje društveno-političke i društvene organizacije nisu u funkciji mještana jača djelovanje vjerskih zajednica. Posljednji zaključak odnosi se na uvid kako odgovori na anketni upitnik pokazuju nedovoljno poznavanje problematike i materije, pa je stoga zadatak OK-a SKH-a obvezati sve OO-e SK-a da u vlastitim programima idejno-političkoga osposobljavanja više prostora daju fenomenu religije i zakonskoj regulativi iz te sfere (Program SKJ-a, Ustav SFRJ-a i Ustav SRH-a).²⁶

Sljedeću točku s 8. sjednice virovitičke Komisije za odnose s vjerskim zajednicama održane dana 21. listopada 1985. godine predstavljalo je upoznavanje svećenika Katoličke Crkve sa stavovima u povodu najavljene manifestacije *Nacionalna godina mladih* 26. i 27. listopada 1985. godine. Istaknuto je da je intencija Komisije, kao i njezin interes, da se problemi rješavaju dogovorno, a očekivalo se da će i župa u Virovitici stoga voditi mlade na hodočašće u Zagreb. Na pitanje svećenika Josipa Jasminčića iz Gradine s kojim je člankom Ustava takva manifestacija u suprotnosti, dobio je odgovor kako su vjerske manifestacije dopuštene samo u zatvorenim crkvenim prostorijama.

»Nadalje za riječ se javio svećenik iz Špišić Bukovice te istakao da ovo društvo proklamira odvojenost društva od crkve. A oni prema miru idu na više načina, a kršćanstvo iznutra zbližava čovjeka ka čovjeku. U svakom slučaju smatra da je mir nedjeljiv od mladog čovjeka pa tako i ova pomenuta mani-

²⁵ Gradsko naselje Virovitica 1981. godine bilo je jedna mjesna zajednica s ukupno 18 846 stanovnika. Na cijelom području općine bile su ukupno 33 mjesne zajednice. O tome vidi više u: J. HRŽE-NJAK, *Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj*, Zagreb, 1983., 60–65.

²⁶ HR-DAVT-25, »Djelovanje vjerskih zajednica u mjesnim zajednicama: rezultati anketiranja osnovnih organizacija SK«, SKJ, OK SKH Virovitica, 1984., 1–9.

festacija ide u prilog tome. Suradnja je svakako potrebna, ali ne u obliku da se pokaže tko ima veću moć.«²⁷

Daleko od takvih tolerantnih tonova bili su zaključci Komiteta za društvene djelatnosti Zajednice općina Bjelovar. Naime tada se za Viroviticu napomenulo:

»Već je prije napomenuto da je jedna od strateških orijentacija vjerskih zajednica utjecaj na mlade i okupljanje što većeg broja mladih u svim oblicima crkvenog djelovanja. Godina 1985. je prozvana 'godina mladih', što nam jasno govori o upornosti crkve da mobilizira sve svoje snage u okupljanju mladih. Crkva perfidno propagira 'mladi moraju biti samo mladi' i nitko ne smije njima vladati. Očito je namjera crkve da mlade depolitizira ili bolje rečeno da ih odvoji od našeg samoupravnog sistema i vrši apsolutnu kontrolu 'duše mladih', odnosno da njima manipulira, što može biti veoma opasno, te imati zabrinjavajuće posljedice za organiziran idejno-politički rad sa mladom generacijom.«²⁸

2. Djelovanje Srpske pravoslavne Crkve na području općine Virovitica

Odnosi Srpske pravoslavne Crkve u Hrvatskoj s općinskim vlastima u Virovitici otpočetka su bili opterećeni upornim nastojanjima SPC-a da na području virovičkog granskoga parka izgradi svoju crkvu srušenu u Drugom svjetskom ratu, a sukobi će kulminirati upravo tijekom druge polovice 80-ih godina 20. stoljeća,²⁹ unatoč činjenici da je SPC, iako načelno nesklon marksizmu kao ateističkom i materijalističkom svjetonazoru, daleko uspješnije i voljnije od Katoličke Crkve započeo suradnju s novim komunističkim vlastima već od 1945. godine. Još 1964. godine pakrački episkop Emilijan (Gornji Miholjac, Slatina, 1902. – Pakrac, 1982.) tražio je rješenje za crkvište u Virovitici. Komisija je tada donijela zaključak iz kojega se može naznačiti kako su takvi zahtjevi već i prije bili bezuspješno razmatrani:

»U vezi vašeg traženja povodom rješenja pitanja crkvišta Srpsko pravoslavne crkve u Virovitici (...) izvještavamo vas o sljedećem: Komisija za vjerska pitanja razmatrala je ovo pitanje ponovno, iako smo vas već ranije obavje-

²⁷ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 8. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, održane dana 21. listopada 1985. godine«, 2.

²⁸ HR-DAVT-25, »Informacija o aktivnosti i radu vjerskih zajednica na području Zajednice općine Bjelovar«, SRH Zajednica općine Bjelovar, Komitet za društvene djelatnosti, 1985., 7–8.

²⁹ Treba istaknuti kako je sasvim suprotno bilo tijekom početnih godina obnovljene Jugoslavije jer je SPC za SKH-a bio prihvatljiviji od Katoličke Crkve čije je sjedište u Rimu, ponajprije zato što se SPC nije protivio novoj vlasti nakon iskustava s NDH-om, a i došlo je do ponovnoga ujedinjavanja svih Srba u jednu državu, čime je realiziran bitan politički program srpskoga nacionalizma. O odnosu SPC-a i hrvatskih komunista vidi više u: Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 125–127.

štavali o rješenju toga pitanja. Komisija smatra da se po pitanju zemljišta, gdje se ranije nalazila srpsko pravoslavna crkva, koja je za vrijeme rata srušena, da se postupi u smislu zakona o nacionalizaciji zemljišta i na osnovu toga izvrši naknada. Na spornom zemljištu nalazi se sada park i spomenik palim borcima NOB-a.«³⁰

Komisija je episkopa Emilijana ujedno ocijenila i kao čovjeka »koji je u svojim zahtjevima skroman i vrlo pogodan za suradnju«. ³¹ Kasnije možemo pratiti razvoj sve intenzivnijega sukoba oko toga, u bitnom smislu, teritorijalno-političkoga pitanja, koji će kulminirati otvorenom manifestacijom srpskoga nacionalizma 1989. i 1990. godine, netom prije početka Domovinskoga rata i otvorene srpske agresije na Hrvatsku, potpomognute dijelom pobunjenih hrvatskih Srba. ³² Istaknuto je da su zaključci Komisije u razgovoru s parohom iz Borove pokraj Suhopolja obrazloženi te da bivšu pravoslavnu crkvu u parku nisu srušili partizani, nego ustaše, kao i to da od društva ne mogu tražiti da im ono gradi novu crkvu. Jedino što je tada bilo smatrano mogućim bilo je obnoviti njihov zahtjev za izgradnjom na nekoj drugoj lokaciji. Nadalje je istaknuto razmišljanje da bi možda bilo dobro da netko od članova Komisije ode u Pakrac kako bi ispitao kakav je njihov novi poglavar. Da je Komisija poprilično dobro procijenila novu situaciju, ponajbolje govori činjenica da je pakrački episkop upravo postao Lukijan Pantelić (Mol, 1950.) koji će u sljedećim godinama predstavljati svakako najvećega ideološkoga neprijatelja Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica. ³³ Naime 20. ožujka 1985. godine OK SKH-a Virovitica održao je sjednicu potaknut stavovima i zaključcima s 24. sjednice CK-a SKH-a i stavovima OO-a SKH-a Virovitica zbog porasta aktivnosti vjerskih zajednica. U tom kontekstu, sve je akutnije postajalo pitanje odnosa

³⁰ HR-DAVT-25, »Pitanje rješenja crkvišta i kuće«, Komisija za vjerska pitanja Skupštine općine Virovitica, 25. 6. 1964.

³¹ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa sjednice Komisije za vjerska pitanja Skupštine općine Virovitica održane 8. VI. 1964. godine u 10 h u kancelariji predsjednika«, 3.

³² Upravo sredinu osamdesetih godina, sve od nemira na Kosovu 1981. godine, možemo smatrati početkom buđenja »kosovskoga mita« kao instrumentalnoga za razvoj velikosrpske ekspanzivne ideologije čiji su vodeći predstavnici unutar SPC-a bili Atanasije Jevtić (Brdarica, 1938. – Trebinje, 2021.), Amfilohije Radović (Donja Morača, 1938. – Podgorica, 2020.) i Irinej Bulović (Stanišić, 1947.). O tome vidi više u: D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 750–755.

³³ U Hrvatskoj je pakrački episkop Lukijan ostao upamćen po izjavi s početka 1991. godine: »Oko za oko, zub za zub, mladić za mladića«, što je tada osudio i zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić. O tome vidi više u: M. AKMADŽA, *Franjo Kuharić*, 446. U časopisu *Pravoslavlje* 15. ožujka 1991. godine objavio je i tekst »Antisrpsko nastupanje ustaške države«. Pakrac je napustio 1991. godine, a zapadnu Slavoniju nakon osloboditeljske operacije Bljesak 1995. godine. O njegovu djelovanju za vrijeme Domovinskoga rata i kasnije vidi više u: M. TOMANIĆ, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd, 2001., 186–190.

sa SPC-om koje tek prividno ima imovinsko-pravnu podlogu, a zapravo sve dublju ideološko-političku borbu između koncepcija komunizma i jugoslavenstva s jedne strane i srpskoga nacionalizma s druge. Prethodni episkop Emilijan nije pristao na ponuđenu zgradu jer su tražili prostor u središtu grada Virovitice. Komisija je tada predložila neka se prvo provjeri broj vjernika SPC-a na području općine Virovitica. Donesen je i zaključak da, i uz najbolju volju društveno-političke zajednice, tada nije bilo takvih prostora koji bi mogli poslužiti SPC-u za održavanje vjerskoga života u Virovitici.³⁴ Taj je isti problem u intenzivnijem obliku izbio i početkom 1987. godine na 2. sjednici Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica održanoj 16. veljače 1987. godine. Tada je opet pokrenuto pitanje SPC-a koji je već prije odbio zgradu *Stara pošta* u Ulici Stanka Vraza, kao i zemljište za gradnju nove crkve.

»Brlas Stjepan, ističe da smo mi u situaciji da ne znamo što na terenu imamo, te to svakako na terenu treba snimiti ili da se pozovu predstavnici vjerskih zajednica na razgovor da nas o istom informiraju. Ne samo što bi to trebalo nadležnim republičkim organima iz oblasti urbanizma već bi isti dobro došlo i samoj Komisiji. Uostalom vrlo je interesantno kakva je organiziranost SPC na našem području kada se zahtjev iz Pakraca stalno prosljeđuje baš nama u Viroviticu?«³⁵

Nova je sjednica u svezi s SPC-om sazvana 24. studenoga 1988. godine. Uz članove Komisije bio je prisutan i predsjednik Izvršnoga vijeća Skupštine općine Virovitica Ivica Kovačević. Tajnik Ivan Ljulj, na zahtjev predsjednika Pave Poklepovića, iznio je kronologiju događaja. Naime o zahtjevima SPC-a raspravljalo se intenzivno još od 1970. godine. Zahtjevi SPC-a o kojima je provedena rasprava dolaze 1985. i 1986. godine, a na Skupštini općine Virovitica donesena je Odluka o izmjeni Generalnoga urbanističkog plana grada Virovitice u kojoj se predviđao prostor za izgradnju sadržaja javnih objekata, u koje spadaju i vjerski objekti. Istaknuto je kako se u svim zahtjevima SPC-a isključivo zahtijeva zemljište na kojem je nekada bila pravoslavna crkva, iako su znali i vidjeli da je to nemoguće ostvariti jer je na tome mjestu kasnije postavljen Spomenik revoluciji. Grad je predstavnicima SPC-a u nekoliko navrata nudio alternative u vidu zgrada koje bi mogli adaptirati. Tako je već 1970./1971. ponuđena privatna kuća Zvonimira Kovačevića u strogom središtu grada u Ulici Jože Vlahovića 4, kao i zgrada *Stare pošte* u Ulici Stanka Vraza, no svaki su put predstavnici SPC-a to odbili. Odluku Komisije nisu prihvatili, nego su se

³⁴ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 1. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, održane dana 26. rujna 1986. godine«, 5–7.

³⁵ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 2. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, održane dana 16. veljače 1987. godine«, 5.

obratili predsjedniku Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Izvršnoga vijeća Sabora SRH-a Zdenku Sveti, koji to pitanje prosljeđuje opet Komisiji SO-a Virovitice. Nakon toga Komisija je ponovno razmatrala tu problematiku i konstatirala da nema zgradu koju bi im ponudila jer je u ranije ponuđenom prostoru *Stare pošte* sada već bilo pet obitelji stanara. Tajnik Ljulj istaknuo je da prema gruntovnomu izvatku to zemljište pripada društvenomu vlasništvu još od 1959. godine, ali da ne piše tko je korisnik. Naime 1959. godine temeljem *Rješenja Sekretarijata za financije Narodnog odbora općine Virovitica, br. N-127-1959* od 31. srpnja 1959. godine utvrđeno je da su danom 26. prosinca 1958. godine, kao danom stupanja na *snagu Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskoga zemljišta*, nacionalizirana sva neizgrađena i izgrađena građevinska zemljišta u užem građevinskom području grada Virovitice, a među ostalim i zemljišta SPC-a.³⁶ Episkop Lukijan naglašavao je tada Komisiji da je njegov prethodnik, pokojni episkop Emilijan, pogriješio što nije prihvatio ponuđenu mu zgradu (privatnu kuću 1970./1971. godine). Dana 10. studenoga 1986. godine SPC se ponovno obratila SO-u Virovitica, a u dopisu spominje kako SPC nije dobila poslije rata ni ratnu odštetu, no Komisija se pitala od koga je SPC trebala dobiti ratnu odštetu. Naime Komisija je smatrala da SFRJ, pa ni SRH u njezinu sastavu, ne može snositi odgovornost za štetu što ju je eventualno počinila NDH te da u okviru toga stajališta treba tretirati i konkretan slučaj. Episkopovo obraćanje republičkoj Komisiji nakon naizgled konstruktivnoga sastanka od 15. listopada 1987. godine, koji ni ne spominje u svojem dopisu republičkoj Komisiji, ocjenjuju »vrlo nekorektnim«.

»S ovim stavovima episkop Slavonski gospodin Lukijan upoznat je 18. 1. 1988. godine i od tog vremena se nije javljao sve do 24. 10. 1988. godine kada opet zahtijevaju zemljište koje nikako ne mogu dobiti, a ne pokazuju dobru volju za izgradnjom novog objekta na za to određenoj lokaciji nego idu ka zaoštavanju odnosa između SPC i društveno-političke zajednice. Čudi nas ovaj posljednji zahtjev SPC u kojem zahtijevaju bivše zemljište na kojem bi gradili novi hram za svoje vjernike, a ne žele prihvatiti ponuđene im lokacije pravdajući se da nemaju sredstava za izgradnju. Još čudnija je tvrdnja predstavnika SPC da se na tom mjestu ne nalazi ništa osim parka, negirajući ne znamo iz kojih pobuda ono što su vidjeli prilikom posjete Virovitici da se na tom mjestu nalazi spomenik palim borcima podignut još 1953. godine.«³⁷

³⁶ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 7. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Izvršnog vijeća Skupštine općine Virovitica, održane 5. prosinca 1988. godine«, 2–4.

³⁷ HR-DAVT-25, »Informacija o rješavanju problema prostora SPC u Virovitici«, 4.

Sjednica održana u svibnju 1989. godine proširena je predstavnicima SPC-a predvođenima episkopom Lukijanom, a bilo je prisutno i nekoliko pravoslavnih svećenika iz eparhije. Predsjednik Poklepović istaknuo je na početku sve ponuđene alternative, čime je pokazana dobra volja da se to pitanje konačno makne s dnevnoga reda, ali da ono nije riješeno zbog SPC-ova upornoga odbijanja i neodgovaranja na ponuđena rješenja. Lukijan je napomenuo da još od 1952. godine pokreću to pitanje preko 40 puta. Prema njemu, crkvu su, sagrađenu 1813., ustaše srušili 1942. godine. Komisija je ostala zatečena tvrdnjom episkopa Lukijana kako bogomolja i stan za svećenika predstavljaju tek privremena rješenja, dok oni rezolutno zahtijevaju povratak crkvenoga zemljišta u parku na kojem je nekada postojala pravoslavna crkva posvećena Spasovu, odnosno Uzašašću Kristovu, a koje je 1959. godine uknjiženo kao društveno vlasništvo bez pristanka SPC-a. Lukijan je tada upozoravao:

»Činjenica je da ljudi u krizama traže oduška, a mnogi to nalaze u vjerskim zajednicama čime je on prijatno iznenađen, a statistika pokazuje da je to od Virovitice do Valpova u vjerskom duhu zahuktalo. U mnogim sredinama naišli su na razumijevanje, tako je u Gradišci bila proslava 6 vjekova od kosovske bitke. (...) Oni su nam srušili crkvu, vi ste nam uzeli crkvište, a nama prosjački štap i ruksak na leđa pa nek' idemo prositi.«³⁸

Lukijan je tada izravno postavio pitanje »zašto pored spomenika s petokrakom ne može ići crkva«. Predsjednik Poklepović istaknuo je »da nije problem u tome da crkva ne može biti uz spomenik revolucije, već je intencija da se park privede svojoj svrsi imajući u vidu činjenicu da se grad širi i sada postojeći objekat dječjeg vrtića koji je dijelom u parku bit će vremenom iseljen i srušen«. Druga podtočka dnevnoga reda, koja će se i pokazati sudbonosnom u idućem razdoblju, doticala se planiranih aktivnosti u povodu 8. lipnja i obilježavanja Spasova dana kao središnjega vjerskoga blagdana virovitičkih pravoslavnih vjernika jer su do Komisije došle informacije da se vjerska procesija planira održati izvan crkvenoga objekta, za što je potrebno tražiti dopuštenje nadležnoga upravnoga tijela. Lukijan je istaknuo da je, u suradnji s ostalim pravoslavnim svećenicima s virovitičkoga područja, postignut dogovor kojim bi se kasnije

»(...) obilježila obljetnica 6 vjekova nakon kosovskoga boja. 28. juna svi vjernici neće se moći odazvati velikoj proslavi koja se priprema na Gazimestanu, a koja bi trebala trajati tri dana. Taj boj historijski je bio bitan za naš današnji svijet. U tom smislu uključili su se i ostali pa o tome pišu i turski

³⁸ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 8. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, održane 19. svibnja 1989. godine«, 5-6.

istoričari. Šest vijekova je prošlo od sudbonosnog značaja što je opredijelilo historiju da izmiješani živimo zajedno.«³⁹

Ivan Bajsić, bivši djelatnik Sekretarijata za unutrašnje poslove, upozorio je da za takve skupove treba dopuštenje, a u tom je slučaju poziv na skup otišao prije takvoga dopuštenja. Poklepović je rekao da se stvari ne mogu raditi napamet s obzirom na to da ne znaju koliki će broj vjernika biti prisutan na tom skupu, a stvari se ne smiju prepustiti slučaju. Stav Komisije bio je da se mora činiti sve da narodi u Jugoslaviji žive u miru i slozi. Na upit zašto se vjernicima brani procesija kad već nemaju crkvu, Stjepan Brlas (ravnatelj Đačkoga doma u Virovitici i član Predsjedništva Općinske konferencije Socijalističkoga saveza radnoga naroda Virovitica) odgovorio je kako

»(...) smatra da je ovo pomalo i drsko pitanje kako to da crkva organizira molitveni skup van crkvenog prostora i na mjestu na kojem od kako je porušena crkva pa do danas nije bilo molitve na tom mjestu. (...) Mi kao Komisija sigurno nismo suglasni sa liturgijskim obredom van crkvenog prostora. Spojilo se izgleda ugodno s korisnim, a to je pod motom 600 godina nakon kosovskog boja, s čim se spojilo spretno molitvu na mjestu nekadašnje SPC. Nama se kaže da smo na ovaj razgovor došli sa gotovim stvarima, a ovo što vi činite nisu gotove stvari.«⁴⁰

Uskoro je isplivala i namjera SPC-a da se ukopa dvometarski križ tijekom trajanja te procesije kako bi se obilježio središnji prostor u gradu, na mjestu nekadašnje pravoslavne crkve. Lukijan je odgovorio da svi oni koji poznaju liturgijski obred SPC-a znaju da se za vrijeme služenja okreće na istok, ukopava se križ, obvezno se odabire kum jer je u pravoslavnoj vjeri »Bog na nebu, što i kum na zemlji«. Lukijan je odlučno tvrdio da nakon završetka obreda taj križ mora ostati, a ako baš nekomu smeta, može ga i odnijeti. Dva dana prije održavanja skupa Komisija se sastala kako bi rekapitulirala ključne događaje koji su prethodili bespravnoj manifestaciji zakazanoj za 8. lipnja 1989. godine. Naime razvidno je kako je još 25. svibnja dogovoren sastanak u Zagrebu sa svim episkopima na području SRH-a, no da Lukijan, izbjegavajući kontakte s predstavnicima vlasti, daje naslutiti da ne želi odustati od zacrtanoga plana koji je vjerojatno dobio od Sinode SPC-a u Beogradu koju je, uostalom, i posjetio neposredno pred razgovore 19. svibnja 1989. godine u Virovitici. Iako mu je 23. svibnja 1989. godine bio zadnji rok za obavijest o planiranom skupu, to nije učinio, što je dalo naslutiti da nadležne organe ne će ni obavijestiti. Komisija je 26. svibnja obavijestila Eparhijski upravni odbor Pravoslavne eparhije slavonske,

³⁹ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 8. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, održane 19. svibnja 1989. godine«, 10.

⁴⁰ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 8. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, održane 19. svibnja 1989. godine«, 14.

kao i Lukijana, da se najavljeni vjerski skup na bivšem zemljištu SPC-a u Virovitici ne može održati, dok su 30. svibnja predstavnici Republičke konferencije SSRNH-a Milan Kiperaš i Sedlaček, tajnik Međuopćinske konferencije SSRNH-a Zajednice općina Bjelovar, kao i Pero Pletikosa, zamjenik predsjednika Komisije za odnose s vjerskim zajednicama IV-a Sabora SRH-a, i osobno boravili u Virovitici. Dogovoreno je i da preko medija ide informacija da SPC nije tražila odobrenje za održavanje vjerskoga obreda. U *Večernjem listu* i u *Virovitičkom listu* (2. lipnja 1989.) objavljen je tekst *Ocjena i stavovi Predsjedništva Općinske konferencije SSRNH Virovitica u vezi s najavljenim aktivnostima Srpske pravoslavne crkve u Virovitici*. Sve se to pokazalo potpuno nedostatnim, kao i, zapravo, temeljnim nesnalaženjem partijskih i općinskih tijela u sukobu s tako jasno izraženim nasrtajem srpskoga nacionalizma u uskoj svezi s crkvenom hijerarhijom. Uostalom, tada se procjenjivalo da će se na toj manifestaciji pojaviti između 1500 i 2000 ljudi, što se pokazalo potpuno promašenim jer je na skup došlo nekoliko puta manje od najavljenoga broja.⁴¹ Upravo je to bilo vrijeme kada se i vodeći dnevni tisak u Hrvatskoj, ali i u cijeloj Jugoslaviji, aktivno uključio u cijeli taj proces, a policijske su snage stavljene u stanje pripravnosti. U *Večernjem listu*, prije održavanja najavljenoga skupa SPC-a, pozivalo se Virovitičane na dostojanstvo i razumijevanje tijekom toga pokušaja manipuliranja i provociranja njihovim nacionalnim i vjerskim osjećajima.⁴² *Novosti* su pak prenijele projugoslavensku poziciju:

»Franjo Petek, predsjednik OO SUBNOR-a Virovitica rekao je: Verujemo da je u ovom slučaju najviše pogodio i uznemirio virovitičke borce. Smišljeno određena lokacija za održavanje verskog obreda daje nam za pravo da strepimo od moguće provokacije. Mi smo se već ogradili od najavljenog skupa, a znamo da u našoj organizaciji ima članova koji sutra iz revolta mogu stati uz spomen-kosturnicu sa neskrivenom namerom da je brane.«⁴³

Na dan održavanja manifestacije beogradska *Borba* izvještavala je kako su i partijski rukovoditelji zaprepašteni i iznenađeni s kakvom agresivnošću, ignorirajući sve zakonske propise i procedure, nastupa SPC, očigledno ne brinući se o sigurnosnim rizicima i iznimnoj provokaciji usred Virovitice.⁴⁴ Nakon održanoga vjerskoga skupa ostao je ukopan križ, što je bio očigledan znak pokušaja obilježavanja prostora radi gospodarenja njime, koji su nadležna tijela izvadila i pohranila. Mnogobrojni izvještaji jugoslavenskoga dnevnoga tiska o obilježenom skupu ipak pokazuju i stvarno

⁴¹ HR-DAVT-25, »Informacija o aktivnostima Komisije za odnose s vjerskim zajednicama vezano za najavljeni vjerski skup SPC 08. 06. 1989. godine u Virovitici«, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama, IV SO Virovitica, SR Hrvatska, 6. lipnja 1989., 1–10.

⁴² F. BLAŽEVIĆ, Nepotrebno i opasno uznemiravanje, u: *Večernji list*, 7. 6. 1989.

⁴³ E. VUČELJ, Verski skup – ilegalan!, u: *Novosti*, 7. 6. 1989.

⁴⁴ R. STEVIĆ, U parku više nema crkve, u: *Borba*, 8. 6. 1989.

stanje izrazito podignutih međunacionalnih tenzija, što je bilo i očekivano nakon takvoga djelovanja SPC-a. *Vjesnik* je šturo izvijestio kako je skup nosio službeni naslov *Sveta arhijerejska liturgija s parastosom u čast 600. godišnjice kosovskog boja*, a da su na njemu bili prisutni izaslanik patrijarha Germana (Jošanička Banja, 1899. – Beograd, 1991.), banatski episkop Amfilohije Radović i slavonski episkop Lukijan, dok se na liturgiji okupilo oko 300 vjernika i isto toliko znatiželjnika. Manifestacija je potrajala oko 2 sata.⁴⁵ *Novosti* su pak, razumljivo, bile znatno jednostranije jer su skup ocijenile dostojanstvenim i mirnim, unatoč tomu što je bio osporavan najoštrijim tonovima.⁴⁶ *Borba* je prenijela izjave tadašnjega predsjednika OK-a SSRNH-a Virovitica Cvetana Milanovića iz kojih se može iščitati koliko je doista partijsko rukovodstvo bilo potreseno tim događajem koji su proglasili apsolutno nepoželjnom situacijom, poglavito zato što su u organizacijskom odboru te manifestacije bili i neki od uglednijih Srba s virovitičkoga područja.⁴⁷ *Večernji list* donio je tekst u kojem se izražavala zabrinutost zbog navedenoga događaja, kao i nadu da on ne će prerasti u otvoreni međunacionalni sukob na prostoru na kojem ima 80 % Hrvata i oko 16 % Srba.⁴⁸

Općinski SUP također je sastavio zabilješku o cjelokupnoj kronologiji već i prije održavanja događaja, a ti su podatci dostavljeni i Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama. Naime operativnim radom na terenu ovlašteni radnici SUP-a došli su do informacije da SPC ima namjeru 8. lipnja 1989. godine održati zbor na mjestu gdje je nekad bila pravoslavna crkva. Naime, prema sigurnosnim izvještajima, pojedini su se pravoslavni svećenici navodno pobunili jer su bili zatečeni prijedlogom episkopa Lukijana, pa su ga odmah pitali je li zatraženo odobrenje za održavanje javnoga skupa i od koga, na što im je Lukijan odgovorio da odobrenje ne će ni tražiti, a da će nadležna tijela o skupu obavijestiti na dan održavanja skupa ili eventualno dan ranije.⁴⁹

Najodmjerjeniji pristup cijelomu tomu događaju svakako je pokazao upravo lokalni *Virovitički list*, no ipak, tekstom ispunjenim naivnim idealizmom, pogotovo imajući u vidu agresivnost SPC-a u cijelom tom slučaju već sredinom 1989. godine:

»Ovaj vjerski obred ne može se promatrati izvan društvenog konteksta i posebno sve žešćih nasrtaja na međunacionalne odnose kada se identifikacija

⁴⁵ Crkvena svetkovina u Virovitici, u: *Vjesnik*, 9. 6. 1989.

⁴⁶ Vjerski skup dostojanstven, u: *Novosti*, 9. 6. 1989.

⁴⁷ R. STEVIĆ, Crkva ipak pored spomenika, u: *Borba*, 9. 6. 1989.

⁴⁸ F. BLAŽEVIĆ, D. IVANKOVIĆ, Skup vjernika SPC u Virovitici. Korektno ili uznemirujuće?, u: *Večernji list*, 9. 6. 1989.

⁴⁹ HR-DAVT-25, »Informacija«, Općinski sekretarijat za unutrašnje poslove, Općina Virovitica, SRH, 25. travnja 1989.

traži u naciji ili religiji, odnosno u poistovjećivanju jednoga s drugim. (...) Odgovor naroda virovitičkog kraja, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost, i u ovom slučaju bio je dostojanstven, civilizacijski i ljudski iznad isključivosti nacionalne i vjerske duboko svjestan činjenice o uzajamnosti, ravnopravnosti, bratstvu, slozi i sudbinskoj upućenosti jednih na druge.«⁵⁰

Kod općinskoga sudca za prekršaje pokrenut je i postupak protiv Lukijana jer je održao skup u Virovitici bez prethodnoga odobrenja. U međuvremenu je Republički SUP sugerirao da se saslušanje ne obavlja prije 19. srpnja 1989. godine jer je u to vrijeme održavana kninska manifestacija. Lukijan je saslušan 21. rujna, a isti je dan doneseno rješenje o kazni od 200 dinara i podmirenju troškova postupka od 100 dinara. Prekršajni postupak protiv Lukijana odjeknuo je i u beogradskim medijima *Politika* i *Intervju*. Lukijan je rekao da kaznu ne će platiti, nego da će radije ići u zatvor jer je namjerno kažnjen u vrijeme crkvenoga praznika Mala Gospojina kada je u Pakracu trebao održati dvije vjerske službe. Poklepović je napomenuo

»(...) da su svi članovi Komisije sudionici u praćenju cjelovite situacije, pa se može zaključiti da je to neočekivano grubo ponašanje Lukijana čim je održao skup, i pored upozorenja na zajedničkom sastanku. Na samom početku sam sumnjao u episkopa iako su bile sve dobre namjere da se problem razriješi. (...) Do sada se nisu ponašali i činili kako smo se dogovarali.«⁵¹

Tajnik Dragan Kantar upoznao je na 10. sjednici Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, održanoj 20. listopada 1989. godine, članove Komisije s dopisom Republičkoga sekretarijata za pravosuđe i upravu od 8. lipnja 1989. godine vezano za nacionalizaciju nekretnina SPC-a u Virovitici. U skladu s tim mišljenjem Općinski komitet za urbanizam, građevinarstvo, komunalne i stambene poslove poslao je odgovor, odnosno obavijest pravoslavnom episkopu Eparhije slavonske u Pakracu u svezi s njegovim zahtjevom za vraćanje nekretnina SPC-a u Virovitici. Iz dopisa, koji je u kopiji dostavljen i Komisiji, proizlazi da na osnovi svega navedenoga ne postoje zakonske pretpostavke za vraćanje predmetnih nekretnina, odnosno za uspostavu prava korištenja.⁵²

U svibnju 1990. godine Lukijan je ponovno obavijestio Stanicu javne sigurnosti u Virovitici o održavanju skupa. Skup je najavljen kao manifestacija bogoslužnoga karaktera, a trebao ga je predvoditi sâm Lukijan. Najavljen je za 24. svibnja 1990.

⁵⁰ M. BEŠIR, Razumom protiv bezumlja, u: *Virovitički list*, 16. 6. 1989.

⁵¹ HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 10. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, održane 20. listopada 1989. godine«, 4.

⁵² HR-DAVT-25, »Zapisnik sa 10. sjednice Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica, održane 20. listopada 1989. godine«, 2.

godine, na vjerski blagdan Spasovdan u 10 sati.⁵³ Blagdan sv. Spasa obilježavao se te godine 24. svibnja, pa su se stoga organizirali pravoslavni crkveni obredi u crkvi sv. Spasa na vrelu Cetine, na području Skupštine općine Knin, Virovitica itd. S obzirom na opće političke okolnosti i veoma osjetljivu društveno-političku atmosferu u SRH-u, tvrdilo se kako postoje ozbiljne indikacije da bi pri tim crkvenim svečanostima moglo doći do incidentnih situacija na međureligijskoj i međunacionalnoj osnovi.

»Episkop slavonski gosp. Lukijan Pantelić održat će bogoslužbeni obred na mjestu razorene srpsko-pravoslavne crkve (sada gradski park i spomenik žrtvama fašizma) u centru grada Virovitice 24. svibnja 1990. godine na isti način kao i prošle, 1989. godine. U tom smislu dao je instrukcije područnom svećenstvu Srpske-pravoslavne crkve za dolazak svećenstva i vjernika na to mjesto i poduzete su odgovarajuće organizacione pripreme. Sa episkopom slavonskim gosp. Lukijanom Pantelićem nije bilo moguće stupiti u kontakt jer je odsutan iz Pakraca i momentalno boravi u Peći, SAP Kosovo, te je o ovim pitanjima razgovarano s njegovim suradnicima.«⁵⁴

Da je sve te neredе i nemire Lukijan provodio u potpunoj suradnji s vrhom SPC-a, svjedoči nam i pismo Svetoga arhijerejskoga sinoda SPC-a u kojem mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan (Medinci, Slatina, 1936. – Zagreb, 2014.) obavještava SO Virovitica da Sveti arhijerejski sinod u potpunosti podržava stav »Njegovog Preosveštenstva Episkopa slavonskog G. Lukijana, iskazan u njegovom pismu br. 468 od 16. oktobra 1990. godine, po pitanju regulisanja pravnog statusa 'Crkve sa dvorištem' na Jelisavinom šetalištu u Virovitici«.⁵⁵ Ključan argument virovitičkim općinskim vlastima za nepopustljiv stav pred nasrtajima SPC-a bila su pak rješenja prema kojima je Gradski park u Virovitici zaštićen kao urbanistička cjelina (Rješenjem Konzervatorskoga zavoda u Zagrebu od 18. prosinca 1962.) i kao spomenik vrtne arhitekture (Rješenjem Zavoda za zaštitu prirode od 14. veljače 1967.).⁵⁶ Takvo stanje potrajalo je sve do početka Domovinskoga rata, a za SPC, čije su manifestacije u Virovitici bile uvertire u oružanu pobunu dijela srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj i srpsku agresiju na tome području, ostaje neriješeno sve do današnjih

⁵³ HR-DAVT-25, »Obavijest o održavanju javnoga skupa«, Srpska pravoslavna parohija, (Suhopoljska) Borova, 17. 5. 1990.

⁵⁴ HR-DAVT-25, »Dopis IV Sabora SR Hrvatske«, 22. 5. 1990., 2.

⁵⁵ HR-DAVT-25, »Pismo Svetoga arhijerejskoga sinoda Srpske pravoslavne crkve«, Beograd, 26. listopada 1990.

⁵⁶ HR-DAVT-25, »Informacija po zaključku Vijeća udruženog rada u vezi rješavanja prostora Srpske pravoslavne crkve u Virovitici«, IV SO Virovitica, 4. rujna 1990., 3–4.

dana, čemu svjedoče i nedavni opetovani pokušaji zadobivanja te iste lokacije u središtu Virovitice.⁵⁷

Zaključak

Djelatnost Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine općine Virovitica od osnutka 1976. do 1990. godine bila je ponajprije usmjerena na suradnju, ali istodobno i na nadzor Katoličke Crkve i Srpske pravoslavne Crkve na području općine Virovitica. Takvo državno-partijsko tijelo bilo je voljno do neke mjere surađivati s crkvenim predstavnicima, poglavito imajući u vidu kontekst ulaska u posljednje desetljeće komunističke Jugoslavije, obilježeno naizgled smanjenjem represivnosti komunističkoga režima, iako ni izbliza u svim sferama društva, ali i širi kontekst reformskih antikomunističkih pokreta u Poljskoj i ostalim zemljama sovjetskoga lagerskog istočnoj Europi. Naime treba imati u vidu kako su religijske organizacije, ponajprije Katolička Crkva, bile, zapravo, jedini dopušteni i legalizirani oblik antikomunističkih struktura u Jugoslaviji. Iz sačuvanoga arhivskoga gradiva u Državnome arhivu u Virovitici razvidno je koliko su rad Komisije potencirali i ključni događaji na nacionalnoj razini. U okrilju Katoličke Crkve bujao je snažan društveni pokret, obilježen ponajprije zahtjevima za demokratizacijom, koji su vodili zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić i urednik *Glasa Koncila* don Živko Kustić, a koji je svoju kulminaciju doživio upravo na NEK-u u Mariji Bistrici 1984. godine, što je SKH doživio kao najveću prijetnju opstanku na vlasti, a ujedno i kao najmasovniji izraz hrvatskoga nacionalizma još od Hrvatskoga proljeća 1971. godine. Posljednje su godine rada Komisije zaokupljene imovinsko-pravnim, no zapravo, ideološko-političkim sukobom sa Srpskom pravoslavnom Crkvom, što će se pokazati paravanom za iznova probuđeni srpski nacionalizam, čiji je glavni predstavnik, inspirator i organizator u znatnoj mjeri bio upravo i SPC. Svojim je političko-vjerskim manifestacijama u Virovitici 1989. i 1990. godine jasno potaknuo, a potom i kanalizirao srpski nacionalizam, što će se u razdoblju koje slijedi pokazati kao uvertira u otvorenu oružanu pobunu i agresiju upravo na tome geostrateški važnom području zapadne Slavonije. Iz svega toga jasno je kako je djelatnost Komisije za odnose s vjerskim zajednicama predstavljala dodir sa zahtjevima za društveno-političkim promjenama, ponajprije vođenima Katoličkom Crkvom i Srpskom pravoslavnom Crkvom, što je imalo i izrazite neposredne posljedice na svakodnevnicu širokih slojeva hrvatskoga društva, smatrali se oni pripadnicima pojedine vjerske zajednice ili pak ne.

⁵⁷ O političkom, društvenom i vojnom kontekstu Domovinskoga rata na području Virovitice i širega virovitičkoga područja, kao i o međunacionalnim odnosima Hrvata i Srba na tome području od početka 20. stoljeća, vidi više u: M. BREKALO (ur.), *Virovitica u Domovinskom ratu: domaći znanstveno-stručni skup s međunarodnim sudjelovanjem, Virovitica, 6. listopada 2016.*, Virovitica, 2018.

ACTIVITY OF THE COMMISSION FOR RELATIONS WITH RELIGIOUS COMMUNITIES OF VIROVITICA MUNICIPALITY ASSEMBLY (1976 – 1990)

Ivan SMILJANIĆ*

Summary: *The development processes of relations between communist local authorities in Croatia and religious communities were primarily motivated by the decisions of the League of Communists of Yugoslavia, both at the federal and republic levels. Religious communities, primarily the Catholic Church in Croatia, remained the only truly organized form of anti-communist resistance in Yugoslavia, so, of course, the attention of the ruling ideology was primarily focused on them. Party supervision on the territory of the municipality of Virovitica over the activities of the Catholic Church came to the fore mainly in the mid-1980s, during the organization of the National Eucharistic Congress in Marija Bistrica in 1984, and over the Serbian Orthodox Church in the late 1980s, during the holding of a religious meeting in Virovitica, in creating the necessary preconditions for starting the Serbian aggression on the broader area of Virovitica which had significant geostrategic value.*

Keywords: *Catholic Church; Serbian Orthodox Church; Virovitica; Commission for Relations with Religious Communities; Franjo Kuharić; Lukijan; League of Communists of Croatia; Communism; Nationalism.*

* Ivan Smiljanić, MA in Philosophy and MA in History, State Archives in Zagreb, Opatička Street 29, 10000 Zagreb, Croatia, ivan.smiljanic@daz.hr